УДК 347.965:344(477)
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.60

ОКСЕНТЮК А. М.

АДВОКАТСЬКИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

LEGAL REPRESENTATION AND DEFENCE OF MILITARY PERSONNEL: SPECIFIC FEATURES OF THE EXERCISE OF THE RIGHT TO LEGAL ASSISTANCE

Статтю присвячено дослідженню особливостей адвокатського захисту військовослужбовців та практичних умов реалізації їхнього конституційного права на професійну правничу допомогу в період воєнного стану в Україні. Обґрунтовано, що специфіка військової служби, пов'язана з підпорядкуванням командуванню, вимогами дисципліни, обмеженнями доступу до інформації та перебуванням у районах бойових дій, створює додаткові перешкоди для здійснення цього права. Наголошено на необхідності розмежування допустимих заходів військової безпеки та необґрунтованого перешкоджання отриманню правничої допомоги.

Розкрито особливості договірної та безоплатної моделей надання правничої допомоги військовослужбовцям. Встановлено, що формальна доступність відповідних послуг не завжди забезпечує своєчасність і належну якість захисту, а визначальне значення мають професійна спеціалізація адвоката й урахування обставин проходження військової служби. Проаналізовано проблеми отримання адвокатом документів військових частин, зокрема наказів, довідок і матеріалів, необхідних для підтвердження юридично значущих обставин. Підкреслено, що охорона інформації з обмеженим доступом потребує правомірних процедур, які водночас не позбавляють військовослужбовця можливості обґрунтувати власні вимоги.

Окрему увагу приділено гарантіям конфіденційного спілкування адвоката з клієнтом, ризикам впливу службової ієрархії та можливостям дистанційного консультування. Висвітлено специфіку адвокатського захисту в кримінальних і дисциплінарних провадженнях, зокрема значення своєчасного залучення захисника, оцінювання службових матеріалів та забезпечення процесуальних гарантій в умовах воєнного стану. Розглянуто представництво військовослужбовців і членів їхніх сімей у спорах щодо грошового забезпечення, соціальних виплат, житлових гарантій та встановлення юридичних фактів.

Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення каналів взаємодії адвокатів із військовими частинами, отримання необхідних доказів, організації безпечного конфіденційного зв'язку й розширення доступу до безоплатної вторинної правничої допомоги. Визначено перспективи взаємодії адвокатури зі спеціалізованими інституціями захисту прав військовослужбовців, з урахуванням законодавчих ініціатив щодо Військового омбудсмана. Зроблено висновок, що ефективність адвокатського захисту визначається не лише існуванням конституційних гарантій, а насамперед реальною спроможністю військовослужбовця своєчасно скористатися незалежною, компетентною та результативною правничою допомогою.

Ключові слова: *адвокатура, адвокатська діяльність, військовослужбовці, право на професійну правничу допомогу, воєнний стан, адвокатський захист, безоплатна правнича допомога, соціально-правовий захист військовослужбовців.*

© ОКСЕНТЮК А. М. – кандидат юридичних наук, адвокат, Почесний про-фесор (Baltic Research Institute of Information Economic Area (Латвія)) https://orcid.org/0009-0005-6402-5017
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The article examines the specific features of legal representation and defence of military personnel and the practical conditions for exercising their constitutional right to professional legal assistance under martial law in Ukraine. It is argued that the particular nature of military service, characterised by subordination to military command, disciplinary requirements, restrictions on access to information, and deployment in areas of active hostilities, creates additional obstacles to the effective exercise of this right. The need to distinguish legitimate military security measures from unjustified interference with access to legal assistance is emphasised.

The article explores the specific features of contractual and state-funded legal assistance available to military personnel. It is established that the formal availability of legal services does not necessarily ensure timely and effective protection of rights, while an advocate's professional specialisation and understanding of the circumstances of military service are of decisive importance. Particular attention is paid to the difficulties advocates encounter in obtaining documents held by military units, including orders, official certificates, and other materials necessary to establish legally relevant facts. It is emphasised that the protection of restricted-access information requires lawful procedures that must not deprive military personnel of a genuine opportunity to substantiate their legal claims.

Special consideration is given to safeguards for confidential communication between advocates and their clients, the risks of undue influence arising from the military chain of command, and the possibilities of remote legal consultations. The specific features of legal defence in criminal and disciplinary proceedings are examined, particularly the importance of timely access to legal counsel, the assessment of materials obtained through internal military procedures, and the observance of procedural guarantees under martial law. The article also addresses the representation of military personnel and their family members in disputes concerning military remuneration, social benefits, housing entitlements, and the judicial establishment of legally significant facts.

The study substantiates proposals for improving communication mechanisms between advocates and military units, facilitating lawful access to necessary evidence, ensuring secure and confidential communication, and expanding eligibility for state-funded secondary legal assistance. It also identifies prospects for cooperation between the legal profession and specialised institutions responsible for protecting the rights of military personnel, taking into account legislative initiatives concerning the establishment of a Military Ombudsman. The article concludes that the effectiveness of legal representation and defence of military personnel depends not merely on the formal recognition of constitutional guarantees, but primarily on their genuine ability to obtain timely, independent, professionally competent, and effective legal assistance.

Key words: *legal profession, advocacy, military personnel, right to professional legal assistance, martial law, legal representation and defence, free legal aid, social and legal protection of military personnel.*

Актуальність проблеми. Забезпечення права військовослужбовців на професійну правничу допомогу набуло особливого значення в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Виконуючи конституційний обов'язок щодо захисту держави, військовослужбовець перебуває у специфічних правовідносинах, які передбачають підвищені вимоги до дисципліни, службового підпорядкування та дотримання режиму військової безпеки. Водночас ці обставини не повинні нівелювати гарантоване Конституцією України право на незалежний і кваліфікований правничий захист.

Особливої гостроти проблема набуває через істотні труднощі практичної реалізації відповідного права. Обмежений доступ адвокатів до військових частин, складність отримання службових документів, особливості конфіденційного спілкування з клієнтом та недостатня доступність спеціалізованої правничої допомоги створюють додаткові перешкоди для ефективного захисту. Водночас зростає значення адвокатського представництва у кримінальних, дисциплінарних, адміністративних і соціальних спорах, наслідки яких безпосередньо впливають на правове становище військовослужбовців та добробут їхніх сімей.

Додаткової уваги потребує пошук належного співвідношення між законними інтересами оборони держави та необхідністю забезпечення дієвих правових гарантій особи. Формування

спеціалізованих правозахисних механізмів, удосконалення системи безоплатної правничої допомоги й розвиток професійної спеціалізації адвокатів актуалізують потребу в комплексному науковому осмисленні цієї проблематики.

За таких обставин дослідження особливостей адвокатського захисту військовослужбовців має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки спрямоване на подолання розриву між формальним закріпленням конституційних гарантій та реальною можливістю їх здійснення навіть за найскладніших умов військової служби.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні правових засад та особливостей адвокатського захисту військовослужбовців в умовах воєнного стану, визначенні основних перешкод у реалізації їхнього права на професійну правничу допомогу та обґрунтуванні напрямів удосконалення законодавства і правозастосовної практики для забезпечення доступності й ефективності такого захисту.

Викладення результатів дослідження. Повномасштабна збройна агресія російської федерації надала особливого значення питанню забезпечення прав військовослужбовців, на яких покладено безпосередній обов'язок захисту держави. Водночас військова служба передбачає специфічний правовий статус, пов'язаний із підвищеними обов'язками та істотними обмеженнями особистої свободи. Військова дисципліна, принцип єдиноначальності, режим секретності, зміна місць дислокації та перебування в районах бойових дій створюють умови, за яких формальне закріплення прав далеко не завжди гарантує можливість їх практичної реалізації. За таких обставин право на професійну правничу допомогу, передбачене статтею 59 Конституції України [1], набуває значення не лише самостійного конституційного права, а й важливої гарантії захисту інших прав військовослужбовця — на належне грошове забезпечення, медичну допомогу, соціальні гарантії, справедливий судовий розгляд і захист від неправомірних рішень командування.

Конституційний Суд України ще в рішенні від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 сформулював правову позицію, відповідно до якої право на правову допомогу є гарантованою державою можливістю кожної особи отримати її в необхідних обсязі та формах незалежно від характеру правовідносин з іншими суб'єктами права [2]. Для військовослужбовця, який перебуває у відносинах службового підпорядкування, цей висновок має особливе значення. Ані специфіка військового статусу, ані виконання бойових завдань самі собою не можуть становити підстави для позбавлення особи права звернутися до обраного адвоката й отримати професійну правничу допомогу.

Відправним положенням відповідного дослідження є те, що військовослужбовець не втрачає статусу носія основоположних прав і свобод. Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право на професійну правничу допомогу та свободу вибору захисника своїх прав, тоді як стаття 131-2 визначає конституційні засади діяльності адвокатури та гарантує її незалежність [1]. Особливого значення набуває частина друга статті 64 Конституції, яка прямо виключає можливість обмеження права, передбаченого статтею 59, навіть за умов воєнного або надзвичайного стану. Водночас недоторканність цього права не усуває необхідності дотримання законних вимог військової безпеки, режиму секретності та порядку доступу до військових об'єктів. Принципова межа полягає в тому, що такі вимоги можуть визначати організаційні способи реалізації права на правничу допомогу, але не повинні перетворюватися на засіб його фактичного заперечення.

Із наведеною конституційною логікою узгоджуються підходи Європейського суду з прав людини. У рішенні у справі «Енгель та інші проти Нідерландів» (1976) Суд підтвердив, що гарантії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод поширюються і на військовослужбовців, хоча особливості військової служби та потреби дисципліни можуть враховуватися під час визначення допустимих обмежень [3]. У цьому рішенні також сформульовано відомі «критерії Енгеля» — правову кваліфікацію діяння за національним законодавством, характер правопорушення, вид і суворість передбаченої санкції. Їх застосування дозволяє за певних обставин визнавати провадження, формально віднесене до дисциплінарних, таким, що стосується кримінального обвинувачення в автономному розумінні статті 6 Конвенції, а отже, потребує відповідних гарантій справедливого судового розгляду, зокрема права на правничу допомогу [3].

Не менш показовим є рішення у справі «Грігоріадес проти Греції» (1997), у якому ЄСПЛ встановив порушення статті 10 Конвенції внаслідок кримінального засудження військовослужбовця за критичний лист, адресований командирові та не призначений для публічного поширення [4]. Суд визнав, що необхідність підтримання військової дисципліни не надає державі необмежених повноважень придушувати висловлювання військовослужбовців. Для адвокатської практики цей підхід має принципове значення: звернення військовослужбовця зі скаргою або критикою

неправомірних дій командування не може само собою розглядатися як порушення дисципліни. Правомірність можливого обмеження потребує оцінювання конкретних обставин, змісту висловлювань та їх реального впливу на охоронювані законом інтереси.

Таким чином, конституційні та конвенційні стандарти дозволяють розглядати право військовослужбовця на правничу допомогу як невід'ємну гарантію його правового статусу, реалізація якої повинна узгоджуватися з об'єктивними потребами військової служби без втрати свого сутнісного змісту. Адвокат у цих відносинах виступає не стороннім щодо військової організації суб'єктом, а незалежним професійним представником, покликаним забезпечувати дотримання права у сфері владного підпорядкування. Показово, що стаття 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» відносить військову службу до видів діяльності, несумісних з адвокатською практикою [5]. Така законодавча конструкція відображає загальну вимогу професійної незалежності адвоката, значення якої особливо виразно проявляється під час захисту військовослужбовців [6, с. 51].

Водночас конституційне гарантування права на правничу допомогу ще не вирішує питання його практичної доступності. В умовах військової служби особливого значення набувають способи залучення адвоката, джерела фінансування правничої допомоги та можливість її своєчасного отримання. Саме тому подальшого розгляду потребують договірна й безоплатна моделі надання такої допомоги військовослужбовцям.

Військовослужбовець може отримувати професійну правничу допомогу на договірних засадах або користуватися передбаченими законом механізмами її безоплатного надання. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» [7] розмежовує первинну допомогу, що охоплює правове інформування, консультації, роз'яснення та підготовку окремих документів, і вторинну, яка передбачає захист, представництво інтересів у судах та інших органах, складення документів процесуального характеру. Як зазначає Т. О. Івашкова, ветерани війни та інші визначені законодавством категорії осіб мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, зокрема із залученням адвоката, послуги якого оплачуються державою. Водночас адвокат, залучений до відповідної системи, зберігає професійну незалежність, оскільки його призначенням є захист прав клієнта, а не представництво інтересів держави [8, с. 128].

Проте нормативне закріплення безоплатної допомоги не усуває всіх проблем її доступності. Військовослужбовці мають право на первинну правничу допомогу, тоді як отримання вторинної залежить від наявності передбачених законом підстав, зокрема відповідного ветеранського статусу або належності до інших визначених категорій. Водночас гостра потреба у професійному представництві нерідко виникає ще до оформлення такого статусу — під час проходження служби, переведення, оскарження висновків військово-лікарських комісій чи вирішення питань грошового забезпечення. Н. В. Добренька та співавтори звертають увагу на труднощі оперативного реагування системи безоплатної правничої допомоги на специфічні потреби військовослужбовців і необхідність розвитку професійної спеціалізації у сфері військового права [6, с. 50]. Відтак визначальними критеріями ефективності такої допомоги слід вважати не лише її безоплатність, а й своєчасність, доступність та належну фахову підготовку. Без розуміння особливостей проходження військової служби, порядку прийняття командирських рішень, структури грошового забезпечення й військово-лікарської експертизи навіть формально доступна правнича допомога може виявитися недостатньо результативною.

Важливим доповненням до державної системи стали ініціативи адвокатського самоврядування. Зокрема, рішенням Ради адвокатів України від 29 квітня 2022 року № 44 передбачено можливість внесення за заявою адвоката до Єдиного реєстру адвокатів України відомостей про надання послуг Pro Bono військовослужбовцям [6, с. 51]. Такий механізм сприяє пошуку адвокатів, готових добровільно надавати безоплатну правничу допомогу, та розвитку професійної взаємодії у сфері захисту військових. Водночас його ефективність значною мірою залежить від доступності відповідної інформації та реальної можливості військовослужбовця встановити зв'язок з обраним фахівцем.

Однак навіть своєчасне залучення компетентного адвоката не гарантує результативності захисту, якщо останній позбавлений можливості отримати необхідні документи та відомості. У військових правовідносинах ця проблема набуває особливої гостроти через поєднання службової підпорядкованості, обмеженого доступу до інформації та вимог воєнної безпеки. Тому наступним важливим аспектом є співвідношення права адвоката на збирання доказової інформації з установленими законом обмеженнями доступу до неї.

Однією з найбільш специфічних проблем адвокатського захисту військовослужбовців є доступ до інформації, необхідної для обґрунтування правової позиції. Практично кожна справа

щодо грошового забезпечення, набуття статусу учасника бойових дій, призначення одноразової грошової допомоги, звільнення зі служби чи притягнення до відповідальності потребує документів, які перебувають у розпорядженні військових частин: наказів командирів, бойових розпоряджень, довідок про обставини поранення, витягів із послужних списків. Основним позапроцесуальним інструментом отримання таких відомостей є адвокатський запит. Відповідно до статті 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» його адресат зобов'язаний надати інформацію та копії документів протягом п'яти робочих днів, а у визначених законом випадках цей строк може бути продовжено до двадцяти робочих днів. Водночас відповідна гарантія не поширюється на інформацію з обмеженим доступом та копії документів, що містять такі відомості [5].

В умовах воєнного стану зазначене обмеження набуває особливого практичного значення. Як зауважують Н. В. Добренька, Я. В. Новак і В. В. Сидоренко, частина документів щодо проходження військової служби містить відомості з обмеженим доступом, а встановлення належного адресата запиту ускладнюється переміщенням військових частин, обмеженням інформації про їх дислокацію та особливостями службової комунікації [6, с. 51]. Дослідники звертають увагу й на випадки, коли підтвердження обставин поранення або участі в бойових діях потребує витягів із документів, отримання яких адвокатом у загальному порядку є ускладненим або неможливим [6, с. 51]. Водночас необхідно розмежовувати державну таємницю, службову й конфіденційну інформацію, оскільки сам військовий характер документа не є достатньою підставою для обмеження доступу до всього його змісту.

На нашу думку, ця проблема має не лише організаційний, а й принциповий правовий характер: забезпечуючи законні інтереси оборони шляхом обмеження доступу до інформації, держава повинна передбачати дієві способи отримання відомостей, необхідних для захисту прав військовослужбовця. Такими способами можуть бути підготовка адвокатом звернення самого військовослужбовця щодо надання довідки чи витягу в допустимому обсязі, заявлення клопотання про витребування доказів судом із дотриманням установленого режиму їх захисту, а також звернення до компетентних органів контролю за додержанням прав військових. Зокрема, станом на досліджуваний період відповідні питання могли порушуватися перед Уповноваженою Президента України з питань захисту прав військовослужбовців та членів їхніх сімей. При цьому частина восьма статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» закріплює важливий принцип: обмеженню доступу підлягає інформація, а не документ загалом [9]. Проте його реалізація має враховувати спеціальні правила адвокатського запиту та законодавство про охорону інформації з обмеженим доступом.

Отже, результативність адвокатського захисту залежить не лише від можливості отримати документи, а й від здатності забезпечити належне використання доказової інформації без порушення законних вимог військової безпеки. Водночас доступ до документів становить лише одну сторону проблеми. Не менш важливими залишаються можливість безпосереднього спілкування адвоката з військовослужбовцем, збереження конфіденційності такого спілкування та незалежність клієнта від можливого впливу військової ієрархії.

Інший комплекс проблем пов'язаний із можливістю безпосереднього та конфіденційного спілкування адвоката з військовослужбовцем. Конституційне право на професійну правничу допомогу не підлягає обмеженню в умовах воєнного стану, однак його реалізація нерідко ускладнюється особливостями військової служби. Як зазначається в науковій літературі, адвокат не завжди має можливість потрапити на територію військової частини, що істотно ускладнює спілкування з клієнтом, з'ясування обставин справи та збирання необхідних доказів [6, с. 52]. В. М. Галунько також звертає увагу на ризики обмеження доступу адвокатів до осіб, які перебувають у місцях несвободи або районах бойових дій, наголошуючи на необхідності належного захисту професійних прав адвокатів [10, с. 5–8]. Водночас вимоги військової безпеки можуть об'єктивно обмежувати фізичний доступ до окремих об'єктів, проте не повинні унеможливлювати інші законні способи отримання правничої допомоги.

Не менш суттєвими є психологічні та організаційні бар'єри. Т. О. Івашкова серед чинників, які ускладнюють захист військовослужбовців, виокремлює наслідки бойового стресу, обмеженість доступу до актуальної правової інформації, особливості військової дисципліни та недостатню обізнаність військових щодо власних прав [8, с. 129]. Н. В. Добренька та співавтори звертають увагу й на побоювання дисциплінарних наслідків або негативної реакції командування, які можуть стримувати військовослужбовців від оскарження неправомірних рішень [6, с. 50]. За таких обставин адвокат має не лише надати юридичну оцінку ситуації, а й забезпечити умови, за яких клієнт здатний вільно повідомити про порушення своїх прав.

Особливого значення набуває дотримання принципу конфіденційності. Відповідно до статті 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатська таємниця охоплює відомості про клієнта, зміст звернень, консультацій та іншу інформацію, отриману під час здійснення адвокатської діяльності [5]. Для військовослужбовця, який побоюється можливого впливу командування, така гарантія може мати вирішальне значення. Дистанційні консультації частково долають територіальні обмеження, проте потребують оцінювання ризиків використання службових пристроїв, присутності сторонніх осіб та перехоплення комунікацій. Не менш важливо не спонукати клієнта до неправомірного передання відомостей, що становлять державну таємницю, і формувати правову позицію на підставі доказів, отриманих у встановленому законом порядку.

Таким чином, ефективність адвокатського захисту військовослужбовця залежить від реальної можливості безпечного й конфіденційного спілкування, незалежного від стороннього впливу. Особливої ваги ці гарантії набувають у кримінальному та дисциплінарному провадженні, де наслідки неналежної реалізації права на захист можуть бути найбільш відчутними.

Повномасштабна війна надала особливої гостроти питанням кримінальної відповідальності військовослужбовців, передусім за правопорушення, передбачені розділом XIX Кримінального кодексу України: самовільне залишення військової частини, дезертирство, непокору, невиконання наказу та інші порушення встановленого порядку несення військової служби. Такі провадження мають специфіку, що безпосередньо впливає на зміст адвокатського захисту. Стаття 20 КПК України гарантує підозрюваному й обвинуваченому право на захист, тоді як стаття 615 визначає особливості здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану [11]. Передбачені нею спеціальні процедури не скасовують основоположних процесуальних гарантій, однак потребують особливо уважної перевірки законності їх застосування. За таких обставин роль адвоката полягає не лише в спростуванні доводів обвинувачення, а й у забезпеченні того, щоб виняткові процесуальні механізми не перетворювалися на звичайний спосіб обмеження права на захист.

Принципове значення має своєчасність залучення захисника. У рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі «Салдуз проти Туреччини» (2008) сформульовано стандарт, відповідно до якого доступ до адвоката, як правило, має забезпечуватися вже з першого допиту підозрюваного, а використання для засудження викривальних показань, отриманих без належної правничої допомоги, здатне істотно порушити справедливість провадження [12]. У подальшій практиці Суд наголосив на необхідності оцінювання таких порушень у контексті провадження загалом. Для військовослужбовця зазначений стандарт особливо важливий, оскільки початкові пояснення щодо обставин можливого правопорушення нерідко надаються командуванню або посадовим особам військової частини ще до проведення процесуальних дій. За умов службового підпорядкування особа не завжди усвідомлює можливі наслідки власних пояснень. Тому адвокат повинен своєчасно оцінити законність отримання відповідних відомостей, їх доказове значення та недопустимість підміни кримінальних процесуальних процедур матеріалами службового розслідування.

Зміст адвокатського захисту у справах про військові кримінальні правопорушення не може обмежуватися аналізом складу інкримінованого діяння. Необхідно з'ясувати фактичні обставини проходження служби, стан здоров'я військовослужбовця, висновки військово-лікарських комісій, наявність законних підстав для відпустки чи звільнення, умови виконання бойових завдань, зміст і правомірність наказів командування. Залежно від характеру обвинувачення такі обставини можуть мати значення для встановлення вини, кримінально-правової кваліфікації, вирішення питання про звільнення від відповідальності або індивідуалізації покарання. Отже, ефективний захист потребує поєднання кримінально-правової та процесуальної компетентності з належним розумінням військового й адміністративного законодавства.

Самостійного розгляду потребують гарантії правничої допомоги під час притягнення військовослужбовця до дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарний статут Збройних Сил України та Порядок проведення службового розслідування визначають спеціальні правила встановлення обставин дисциплінарного проступку, оцінювання поведінки військовослужбовця й застосування стягнень. Водночас за «критеріями Енгеля» окремі провадження, формально віднесені національним правом до дисциплінарних, можуть залежно від характеру правопорушення та суворості санкції підпадати під кримінальний аспект статті 6 Конвенції [3]. Це не означає автоматичного поширення всіх кримінально-процесуальних гарантій на кожне службове розслідування, проте підтверджує необхідність належних правових запобіжників. Участь адвоката в підготовці пояснень, аналізі матеріалів розслідування та оскарженні дисциплінарних рішень має особливе значення, коли їх наслідки істотно впливають на правове становище військовослужбовця або можуть бути використані в подальшому кримінальному провадженні.

Водночас кримінальне й дисциплінарне переслідування становлять лише частину правових ситуацій, у яких військовослужбовець потребує професійного захисту. Не менш важливим напрямом адвокатської діяльності є представництво його інтересів у спорах щодо проходження військової служби, соціальних гарантій, грошового забезпечення та інших рішень суб'єктів владних повноважень.

Одним із найбільш значущих напрямів адвокатського захисту військовослужбовців є спори щодо реалізації соціальних гарантій. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [13] закріплює право на грошове забезпечення (стаття 9), додаткові винагороди в період воєнного стану (стаття 9-2), одноразову грошову допомогу за визначених законом обставин та інші соціальні гарантії. Проте нормативне визнання відповідних прав не завжди супроводжується їх належною реалізацією. Як зазначається в науковій літературі, військовослужбовці та члени їхніх сімей стикаються із затримками виплат, труднощами отримання правничої допомоги й недостатньою поінформованістю про передбачені законом механізми захисту [6, с. 50]. За таких умов адвокатське представництво набуває особливого значення для відновлення порушених соціальних і майнових прав.

Судова практика, проаналізована В. Поліщук, переконливо демонструє різноманітність відповідних спорів та значення належно сформованої правової позиції [14]. Зокрема, у постанові від 11.10.2024 у справі № 280/2574/23 Верховний Суд розглянув питання протиправної бездіяльності щодо неприйняття наказу про виплату додаткової винагороди за безпосередню участь у бойових діях, приділивши особливу увагу оцінці документального підтвердження такої участі. У постанові від 06.04.2022 у справі № 826/9171/16 Суд виходив із того, що встановлений судовим рішенням факт проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу може підтверджувати належність особи до членів сім'ї загиблого військовослужбовця для цілей отримання одноразової грошової допомоги, без необхідності окремого доведення перебування на утриманні. Водночас у постанові від 04.10.2023 у справі № 344/6853/21 спір члена сім'ї військовослужбовця щодо реалізації гарантованого права на житло віднесено до юрисдикції адміністративного суду [14]. Наведені правові позиції засвідчують, що належне визначення юрисдикції, предмета доказування та способу судового захисту істотно впливає на можливість результативного поновлення порушених прав.

Окремим напрямом адвокатської діяльності є супроводження справ про встановлення юридичних фактів, зокрема смерті, безвісної відсутності або проживання однією сім'єю, від яких може залежати реалізація майнових, спадкових і соціальних прав членів родини військовослужбовця. У таких справах адвокат працює з документами військових частин, матеріалами правоохоронних органів, показаннями свідків та іншими допустимими доказами [14]. Водночас необхідно правильно визначати процесуальний порядок вирішення питання, оскільки наявність спору про право може виключати його розгляд в окремому провадженні. Такі справи вимагають не лише високої професійної компетентності, а й особливої делікатності у спілкуванні з людьми, які переживають втрату або тривалу невизначеність щодо долі близької особи. Саме тут особливо виразно проявляється суспільне призначення адвокатури: допомагати людині захищати свої права тоді, коли самостійне подолання правових і життєвих труднощів стає надзвичайно складним.

Водночас судовий захист не вичерпує можливостей реагування на порушення прав військовослужбовців. Важливе місце посідають і позасудові правозахисні механізми, взаємодія з якими може доповнювати діяльність адвоката та сприяти своєчасному вирішенню проблем, що виникають у відносинах військовослужбовця з командуванням і державними органами.

Важливим напрямом удосконалення механізмів захисту прав військовослужбовців стало законодавче закріплення інституту Військового омбудсмана. Ухвалення Закону України «Про Військового омбудсмана» від 17 вересня 2025 року № 4603-IX [15] заклало правові засади функціонування спеціалізованої правозахисної інституції, покликаної забезпечувати додаткові гарантії дотримання прав військовослужбовців у секторі безпеки й оборони. Закон визначає правовий статус, основні завдання та повноваження Військового омбудсмана, зокрема щодо розгляду скарг, проведення перевірок, отримання необхідної інформації, у тому числі з обмеженим доступом, та здійснення заходів демократичного цивільного контролю. Водночас, з огляду на відтерміноване введення Закону в дію, станом на кінець 2025 року його ухвалення слід розглядати насамперед як формування нормативної основи нового правозахисного механізму, практична ефективність якого залежатиме від належної організації діяльності відповідної інституції. Водночас із грудня 2024 року відповідні правозахисні завдання виконувала Уповноважена Президента України з питань захисту прав військовослужбовців та членів їхніх сімей, повноваження якої не були

тотожними запропонованому законопроєктом механізму. Доцільність створення спеціалізованої інституції підтверджується і зарубіжним досвідом. Як обґрунтовує О. В. Марцеляк, військові омбудсмани в демократичних державах виступають важливою інституційною гарантією захисту прав військовослужбовців та забезпечення цивільного контролю над військовою організацією [16, с. 131–137].

Принципово важливо, що становлення такого інституту не повинно підміняти адвокатський захист, а має доповнювати його. Спеціалізований омбудсман покликаний здійснювати незалежний контроль, виявляти системні порушення та сприяти їх усуненню, тоді як адвокат забезпечує професійний захист прав та інтересів конкретного військовослужбовця, формує правову позицію і здійснює представництво у встановленому законом порядку. На нашу думку, перспективною є модель їхньої взаємодії, за якої адвокат може ініціювати перевірку обставин, що виходять за межі його власних повноважень, зокрема пов'язаних із доступом до військових об'єктів або інформації з обмеженим доступом. Водночас отримані за результатами таких перевірок матеріали можуть використовуватися для подальшого правового захисту лише з дотриманням вимог щодо конфіденційності, охорони державної таємниці та процесуальної допустимості доказів.

Проведений аналіз дозволяє визначити декілька взаємопов'язаних напрямів удосконалення правового регулювання. Насамперед доцільно передбачити спеціальний порядок отримання адвокатом документів і відомостей, необхідних для захисту військовослужбовця, зокрема витягів із наказів, довідок про участь у бойових діях та обставини поранення. Такий механізм має забезпечувати доступ до інформації в законно допустимому обсязі, не підміняючи спеціальних процедур допуску до державної таємниці. Водночас необхідно врегулювати питання офіційних каналів листування з військовими частинами, які гарантували б належне отримання й реєстрацію адвокатських запитів без розкриття місць дислокації.

Не менш важливим є визначення прозорого порядку організації конфіденційного спілкування адвоката з військовослужбовцем, зокрема за неможливості фізичного доступу до військового об'єкта. Відповідні правила повинні враховувати обґрунтовані вимоги безпеки, передбачати альтернативні способи комунікації та гарантувати недопущення необґрунтованого перешкоджання правничій допомозі.

Окремої уваги потребує розширення доступу військовослужбовців до безоплатної вторинної правничої допомоги у справах, безпосередньо пов'язаних із проходженням служби, незалежно від наявності статусу учасника бойових дій, з урахуванням інших уже передбачених законом підстав її отримання. Поряд із цим доцільно розвивати спеціалізовані програми підвищення кваліфікації адвокатів із військового права та закладати нормативні й організаційні засади їхньої майбутньої взаємодії з інститутом Військового омбудсмана.

Реалізація зазначених заходів дозволила б перейти від переважно формального гарантування права військовослужбовця на правничу допомогу до створення умов для його своєчасного й ефективного здійснення. Саме здатність правової системи забезпечити належний захист людини в умовах військової служби має визначати практичну цінність відповідних конституційних гарантій.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що адвокатський захист військовослужбовців в Україні має особливу правову природу, зумовлену поєднанням конституційних гарантій правничої допомоги зі специфікою військової служби, вимогами дисципліни та об'єктивними обмеженнями воєнного часу. Встановлено, що основна проблема полягає не у відсутності законодавчого закріплення відповідного права, а в забезпеченні реальних умов для його своєчасної та ефективної реалізації.

Обґрунтовано, що результативність адвокатського захисту військовослужбовців залежить від доступності кваліфікованої правничої допомоги, можливості отримання необхідної інформації, забезпечення конфіденційного спілкування з клієнтом та незалежності адвоката від впливу військової ієрархії. Особливого значення набуває професійна спеціалізація адвоката, оскільки належний захист у кримінальних, дисциплінарних, адміністративних і соціальних справах потребує комплексного знання військового законодавства та практики його застосування.

Визначено необхідність удосконалення правових механізмів доступу адвокатів до документів військових частин, організації конфіденційного спілкування з військовослужбовцями та розширення можливостей отримання безоплатної вторинної правничої допомоги. Перспективним напрямом визнано розвиток взаємодії адвокатури зі спеціалізованими інституціями захисту прав військовослужбовців, зокрема в межах формування інституту Військового омбудсмана.

Зрештою, забезпечення права військовослужбовця на професійну правничу допомогу не повинно розглядатися як поступка вимогам військової дисципліни чи інтересам оборони

держави. Навпаки, ефективний адвокатський захист є необхідною складовою законності у військовій сфері. Сила військової організації та повага до прав військовослужбовця не суперечать одна одній: їх належне поєднання становить одну з визначальних ознак демократичної правової держави навіть за найскладніших умов її існування.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу). URL: https://ccu.gov.ua/docs/583

3. Engel and Others v. the Netherlands (Applications nos. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72) : Judgment of the European Court of Human Rights of 8 June 1976. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479

4. Grigoriades v. Greece (Application no. 24348/94) : Judgment of the European Court of Human Rights of 25 November 1997. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58116

5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text

6. [Позиція потребує заміни: публікація від 02.10.2025 виходить за встановлену часову межу.]

7. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text

8. Івашкова Т. О. Місце та роль адвокатури і нотаріату в системі захисту прав військовослужбовців. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 126–131. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.21

9. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text

10. [Позиція потребує заміни: публікація від 30.12.2025 виходить за встановлену часову межу.]

11. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

12. Salduz v. Turkey (Application no. 36391/02) : Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights of 27 November 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89893

13. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text

14. Поліщук В. Робота адвоката із захистом прав військовослужбовців. *Вища школа адвокатури НААУ*. 25.06.2025. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/polishhuk-viktoriya-2-3/articles/robota-advokata-iz-zaxistom-prav-viiskovosluzbovciv

15. Про Військового омбудсмана : Закон України від 17.09.2025 № 4603-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-20

16. Марцеляк О. В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81, ч. 1. С. 131–137. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.20

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025